

محمد رضا نائینی :

۳۳۳

تاریخچه آمار در ایران

(آخرین قسمت)

در بخشهای قبلی، حوزه عمل آمار در ایران پس از تشکیل اولین حکومتها بررسی و بدین مطلب اشاره شد که حکومتهای ایران جهت تامین نیازهایی از قبیل تدارکات جنگی، تقسیم زمین، شمارش نفوس، اخذ مالیات، اطلاع از میزان محصول، گاه شماری ایام و فصول سال، محاسبات غلات و نظایر آنها ناگزیر از استفاده از آمار بوده اند.

چگونگی لشکرکشی خسایار شاه به یونان در راس یک سپاه نهصد هزار نفری همراه با تجهیزات کامل و نحوه اخذ مالیات در ایالات مختلف قلمرو هخامنشیان از جمله شواهد تاریخی بود که در این زمینه ذکر گردید. پس از آن به سرشماری نفوس که در زمان حکومت خسرو اول انوشیروان بعمل آمده بود، اشاره شد و متعاقب آن در باب استفاده از آمار در ایران بعد از اسلام بحث شد. در زمینه استفاده از آمار در ایران طی دوره جدید نیز از بزرگانی همچون میرزا عیسی فراهانی معروف به میرزا بزرگ، میرزا ابوالقاسم قائم مقام و میرزا تقی خان امیرکبیر یاد شد که

آقای محمد رضا نائینی محقق اداره آمار اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران دارای درجه لیسانس آمار از دانشگاه شهید بهشتی می باشند.

همگی از جمله برجسته‌ترین شخصیت‌های تاریخ در دوره معاصر بشمار می‌روند و اصلاحات بزرگی را در تمام شئون اجتماعی ایران بعمل آوردند. علاوه بر اساس شواهد تاریخی نشان داده شد که این بزرگان جهت انجام دادن اصلاحات ناگزیر از جمع‌آوری اطلاعات و آمار بودند.

در ادامه بحث به دو رویداد تاریخی اشاره شد که هر یک گوشه‌ای دیگر از تاریخچه آمار را در ایران معاصر نشان میداد. به دنبال آن چگونگی سرشماری عمومی سال ۱۳۰۱ شمسی بازگو گردید که در شهر تهران و توسط بلدیة تهران (شهرداری) به اجرا درآمده بود. در ادامه بحث استفاده از آمار در ایران طی چند دهه اخیر بررسی میشود.

در پی تحولات و ترقیات جدید در اروپا و سرایت آثار آنها به ایران در دهه‌های اخیر لزوم انجام دادن اصلاحات اداری و تصویب قوانین و مقررات جدید در دستگاه‌های اجرائی کشور امری اجتناب‌ناپذیر بوده است.

بررسی تحولات مذکور نشان میدهد که امر آمارگیری همگام با تکوین سازمانهای جدید دولتی و اهمیت یافتن بخشهای مختلف مرتبط با فعالیتهای نوین اقتصادی در ایران، از صورت فهرست‌برداری‌های پراکنده موردی یا منطقه‌ای، اندک‌اندک به سمت سرشماری‌های کامل یا نمونه‌گیری‌های آماری براساس قواعد علمی تحول یافته و پس از ایجاد سازمانهای اداری محدود آمارگیری یا ثبت وقایع مربوط به جمعیت، به تاسیس واحدهای آماری - تحقیقاتی در داخل وزارتخانه‌ها و سازمانهای اداری منتهی گردیده است.

ایجاد دو اداره بررسیهای اقتصادی و مالی بانک ملی ایران و اداره کل آمار عمومی که هر یک به نوبه خود اقدامات مهمی را در زمینه گردآوری آمار و اطلاعات انجام دادند، در همین راستا بوده است. نظر به اهمیت این دو اداره در توسعه دانش آمار و امر آمارگیری در ایران بدو "تاریخچه آمار در آنها بیان میشود و سپس به برخی از وزارتخانه‌ها و موسسات دولتی که عهده‌دار نقشی در زمینه تولید آمار در ایران بوده‌اند اشاره خواهد شد.

الف: تاریخچه تهیه آمار در اداره بررسیهای اقتصادی و مالی بانک ملی ایران و اداره کل آمار عمومی

- اداره بررسیهای اقتصادی و مالی بانک ملی ایران

با تاسیس بانک ملی ایران در سال ۱۳۰۷ شمسی، ابتدا واحد کوچکی به نام دایره احصائیه در این بانک تشکیل گردید که وظیفه آن جمع‌آوری اطلاعاتی پیرامون وضع بازار، نرخ اجناس و وضع دادوستد کالاها بود. با توسعه فعالیت بانک و نیاز به اطلاع از وضع اقتصادی ایران از سال ۱۳۱۳ شمسی دایره احصائیه به اداره بررسیهای اقتصادی و مالی تبدیل گردید. بررسی

آماري هزینه زندگي و محاسبه شاخص هزینه زندگي در ايران از زمره مهمترين بررسيهاي آماری بود که طی سالهاي ۱۳۱۳ تا ۱۳۱۵ شمسي برای نخستين بار در ايران توسط اداره بررسيهاي اقتصادي و مالي بانک ملي و به کمک مستشاران آلماني صورت گرفت. اين اداره در سال ۱۳۱۳ شمسي، ابتدا جهت تهيه ضرائب اهميت کالاها و خدمات بکاربرده شده در شاخص هزینه زندگي، بررسي هزینه خانوارها را در هفت شهر بزرگ که عبارت بودند از اصفهان، باختران، تبريز، رشت، تهران، مشهد، همدان و ۲۱ شهر کوچک به انجام رساند و نتايج آنرا در مجله بانک ملي ايران شماره ۱۶ سال ۱۳۱۴ شمسي تحت عنوان "بودجه يک خانواده متوسط ايراني" منتشر نمود. اين بررسي در مورد ۶۱۷ خانوار که توسط شعب بانک ملي ايران در شهرستانها انتخاب شده بودند، صورت گرفت. در محاسبه شاخص هزینه زندگي ۳۱ قلم کالا و خدمت منظور شده بود. اين شاخص از سال ۱۳۱۵ شمسي تا خرداد ماه ۱۳۳۸ بدون هيچگونه تجديد نظري در پايه و روش محاسبه يا طريقه قيمتگيري منتشر مي شد.

به دليل پاره‌اي اشکالات فني که در تهيه اين شاخص وجود داشت، لزوم تجديد نظر در شاخص هزینه زندگي و اتخاذ روشهاي مناسبتر برای سنجش تغييرات آن مورد توجه قرار گرفت و متعاقب آن اولين تجديد نظر در شاخص هزینه زندگي در سال ۱۳۳۸ شمسي صورت گرفت.

اداره مذکور علاوه بر بررسي بودجه خانوار و تهيه شاخص هزینه زندگي، در سال ۱۳۱۵ شمسي به تهيه شاخص بهاي عمده‌فروشي کالاها در ايران مبادرت نمود که اين شاخص نوسان قيمت ۶۵ قلم کالاي منتخب را که در اقتصاد کشور اهميت داشتند محاسبه مي کرد و قيمتهاي نسبي آنها از طريق متوسط هندسي ساده برآورد مي شد. از جمله اقدامات ديگر اين اداره بررسي کرايه‌خانه تحت عنوان "مسکن اجاري" بود که در هفت شهر بزرگ اصفهان، باختران، تبريز، رشت، تهران، مشهد و همدان در سال ۱۳۱۵ انجام گرفت.

در سال ۱۳۳۸ شمسي در تعداد شهرهاي مورد بررسي و تعداد نمونه‌هاي طرح مسکن اجاري توسط اين اداره تجديد نظر کلي به عمل آمد.

— اداره کل آمار عمومي

از ديگر بررسيهاي آماري مهمي که برای اولين بار در ايران به مرحله اجرا درآمد، سرشماری نفوس در سال ۱۳۳۵ شمسي در کل کشور بود. تا سال ۱۳۳۵ شمسي فهرست کاهلي از منابع انساني در سطح کشور وجود نداشت و اغلب سرشماری‌ها در منطقه خاصي انجام مي پذيرفت. بعنوان مثال فيمابين سالهاي ۱۳۱۸ لغايت ۱۳۲۰ شمسي جمعاً در ۳۵ شهر کشور بصورت پراکنده سرشماری

عمومی به مرحله اجرا درآمد و نحوه عمل نیز بدین شکل بود که در هر شهر تا شعاع ۶ کیلومتری از مرکز آن در یک روز معین که تعطیل عمومی اعلام می‌شد سرشماری انجام می‌گرفت . تقریباً " از سال ۱۳۳۱ به بعد دولتهای ایران طرحهایی جهت اجرای سرشماری کامل و دقیق از تمام نقاط ایران تهیه نمودند اما فقدان یک سازمان مجهز که بتواند اجرای آنرا بعهده بگیرد باعث به تعویق افتادن سرشماری می‌گردید . سرانجام تصمیم گرفته شد اداره کل آمار عمومی که تا آن زمان بعنوان دستگاه کوچکی در ثبت احوال فعالیت می‌کرد ، توسعه یابد و انجام دادن سرشماری عمومی را بعهده گیرد . پس از آنکه چارچوب برنامه سرشماری عمومی توسط این اداره کل و با کمک کارشناسان سایر وزارتخانه‌ها مشخص گردید ، دولت لایحه قانون آمار و سرشماری را در فروردین ماه ۱۳۳۵ به مجلس برد و آنرا به تصویب رساند . در این قانون اجرای اولین سرشماری عمومی و تاسیس اداره کل آمار عمومی پیش‌بینی شده بود .

اولین سرشماری عمومی ایران از دهم آبان‌ماه ۱۳۳۵ شمسی شروع شد و تا پایان روز ۲۵ آبان‌ماه همان سال در کلیه نقاط کشور به اتمام رسید . جمعا " تعداد ۲۶۸۳۶ مامور سرشماری و سرپرست در سرشماری شرکت و ماموریت داشتند که به کلیه خانوارهای کشور مراجعه و اطلاعات مورد لزوم را درباره هر فرد خانوار کسب نمایند . اغلب مامورین سرشمار و سرپرستهای آنان از میان معلمین مدارس یا شاگردان کلاسهای متوسطه (کلاسهای یازده و دوازده قدیم) انتخاب شده بودند .

نتایج کامل سرشماری در یک سری از گزارشهای آماری به تفکیک حوزه‌های سرشماری انتشار یافت و خلاصه‌ای از گزارش سرشماری عمومی کل کشور نیز در دو جلد به چاپ رسید . در قسمتهایی از این گزارش آمده است :

— جمعیت ایران در آبان ماه ۱۳۳۵ حدود ۱۸۰۹۵۵۰۰۰۰ نفر است که تعداد ۹۰۶۴۵۰۰۰۰ نفر آنان مرد و تعداد ۹۰۳۱۰۰۰۰۰ نفر زن میباشند .

— تقریباً " یک ثلث از جمعیت کشور (۳۱/۴ درصد) شهرنشین بوده و نسبت سکنه شهرنشین به کل کشور در استان مرکزی بیش از سایر استانها است و همچنین ۲۵ درصد از سکنه شهرنشین کل کشور در تهران سکونت دارند .

— میانه تعداد افراد خانوار در کشور ۴/۴ نفر است که استان خراسان با ۳/۹ نفر و استان کردستان و آذربایجان غربی با ۴/۸ نفر بترتیب کمترین و بیشترین میانه نفرات خانوار را تشکیل میدهند .

ب : تاریخچه تهیه آمار دربرخی از وزارتخانه‌ها و موسسات دولتی

۱ - وزارت آموزش و پرورش

آمارهای آموزشی ایران که شامل وضع معارف و تعلیمات عمومی بود برای نخستین بار در اولین سالنامه رسمی وزارت معارف در سال ۱۲۹۷ شمسی چاپ و منتشر شد. منابع آمارهای مزبور، دفاتر مدارس و موسسات آموزشی بوده‌اند که از طریق ادارات وزارت معارف جمع‌آوری و به دایره سالنامه ارسال می‌شد. در حال حاضر وزارت آموزش و پرورش اقدام به انتشار سالنامه آماری می‌نماید که دربرگیرنده کلیه سطوح آموزش ابتدائی، راهنمایی و متوسطه است.

۲ - وزارت دادگستری

در سال ۱۳۰۷ شمسی همزمان با تصویب قانون تشکیلات عدلیه، قسمتی به نام قسمت احصائیه در وزارت دادگستری بوجود آمد. هدف از ایجاد این واحد، جمع‌آوری و مطالعه کارکرد مراجع قضائی کشور و بررسی جنبه‌های مختلف آن بود. در سال ۱۳۳۳ اداره آمار و رویه قضائی، جانشین قسمت احصائیه شد و تهیه آمار دادگاهها و تعداد انواع پرونده‌های وارده، مختومه و موجود را در حوزه وظائف خود قرار داد.

۳ - وزارت کشاورزی

اولین سرشماری کشاورزی ایران در سال ۱۳۳۹ از طریق نمونه‌گیری در قریب به ۱۷۰۰ آبادی انجام گرفت. دومین سرشماری کشاورزی طی دومرحله درسالهای ۱۳۵۲ و ۱۳۵۳ شمسی عملی شد که در مرحله اول به ۸۴،۴۴۰ آبادی مراجعه شد و با استفاده از اطلاعاتی که در این مرحله به دست آمد طرح طبقه‌بندی آبادی‌ها براساس سطح زیرکشت اراضی کشاورزی آنها تهیه گردید و ضمن مراجعه به حدود ۶۰۰۰ آبادی در سطح کشور اطلاعات تفصیلی از بهره‌بردارها گرفته شد.

۴ - وزارت راه و ترابری

تا سال ۱۳۴۱ شمسی از میزان ترابری یا ترافیک در راههای شوسه کشور آماری تهیه نشده بود. در این سال وزارت راه و ترابری برای نخستین بار آمار تفکیکی از ترافیک وسائط نقلیه را در جاده‌های کشور تهیه کرد. آمار طول راه‌های اصلی بر حسب منطقه و نوع راه و آمار تفکیکی وسائط نقلیه در سطح کشور را شرکت نفت منتشر می‌ساخت. در زمینه راه‌آهن، راه‌آهن دولتی

ایران از اوایل سال ۱۳۲۵ شمسی در تشکیلات خود واحدی به نام "قسمت آمار و مطالعات" ایجاد کرد تا بتواند نیازهای آماری خود را در زمینه برنامه‌ریزی‌ها توسط این قسمت تأمین کند. اولین شرکت هواپیمائی ایرانی نیز به نام "هواپیمائی ایران" در سال ۱۳۲۳ شمسی شروع به کار کرد. در سال ۱۳۲۵ یک آمارگیر ایرانی در این موسسه مامور شد که زیر نظر کارشناس سوئدی آمارهای لازم را طبق سیستم بین‌المللی تهیه کند. گزارش ماهانه این آمار و ارقام به "یاتا" (اتحادیه بین‌المللی هواپیمائی کشوری) فرستاده می‌شد.

۵ - وزارت نیرو

ایجاد تاسیسات تولید برق در ایران برای نخستین بار توسط افراد خصوصی صورت گرفت و تا سال ۱۳۴۳ که وزارت آب و برق تشکیل گردید، برق مصرفی کشور را همین افراد و شهرداریها تأمین می‌کردند. این افراد به جمع‌آوری و تهیه اطلاعات و ارقام مربوط به تولید و مصرف برق علاقمند نشان نمی‌دادند. از آغاز تاسیس وزارت نیرو جمع‌آوری ارقام مربوط به نیروی برق شروع شد و اطلاعات آماری از سال ۱۳۴۶ به بعد هم‌ساله بصورت نشریاتی حاوی جزئیات مربوط به تولید، انتقال، توزیع و مصرف برق منتشر می‌شود.

۶ - گمرک ایران

آمار بازرگانی خارجی از سال ۱۳۷۹ از طرف گمرک ایران جمع‌آوری و منتشر شده است. این آمار در ابتدا به زبان فرانسه و بعد به دو زبان فارسی و فرانسه منتشر می‌شد. آمار بازرگانی خارجی را می‌توان تنها آماری دانست که از سال ۱۳۷۹ شمسی بدون وقفه هم‌ساله از سوی گمرک منتشر شده است، بطوریکه آمارهای منتشر شده تنها منبع اطلاعات بازرگانی خارجی بشمار می‌آیند.

۷ - اداره آمار اقتصادی بانک مرکزی

به دنبال تاسیس بانک مرکزی در سال ۱۳۳۹ شمسی مسئولیت تجدید نظر و محاسبه شاخصهای قیمت ابتدا به عهده اداره بررسیهای اقتصادی و در سال ۱۳۴۵ شمسی به عهده اداره آمار اقتصادی این بانک نهاده شد. اداره آمار اقتصادی اجرای برنامه جامع و وسیعی را بمنظور تجدید نظر در شاخصها و اصلاح آنها و نیز تهیه سایر آمارها عهده‌دار گردید. از سال ۱۳۴۸ شمسی به بعد به سبب تحرک داخلی جمعیت و مهاجرت تعداد کثیری از خانوارهای روستائی به شهرها، رشد جمعیت شهری آهنگ بسیار سریعی یافت که نتیجه این امر، از یک طرف پیدایش

تعدادی شهرهای جدید و از طرف دیگر تغییر ضریب جمعیتی شهرهای مختلف نسبت به مجموعه جمعیت شهری بود. افزایش نسبتاً سریع درآمدها، بویژه درسالهای اولیه دهه ۱۳۵۰ و بالا رفتن قدرت خرید مصرف‌کنندگان، تغییرات قابل ملاحظه‌ای را در ترکیب هزینه‌های مصرفی خانوارهای شهری پدید آورد.

مجموعه این تغییرات باعث گردید اداره آمار اقتصادی تجدیدنظر جامع دیگری را در سال ۱۳۵۳ در شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی و نیز شاخص عمده‌فروشی کالاها انجام دهد. پس از آن بترتیب درسالهای ۱۳۶۱ و ۱۳۶۹ شمسی دو تجدیدنظر دیگر نیز در شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی و شاخص عمده‌فروشی کالاها بعمل آمده است. اداره آمار اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران علاوه بر تهیه شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی و شاخص عمده‌فروشی کالاها با جمع‌آوری مستمر آمارهای اقتصادی در سطح کشور مبادرت به انتشار گزارشهای مختلف در جهت شناساندن نیازهای جامعه نموده که مستقیماً مورد استفاده مسئولین و صاحبان تصمیم‌گیری در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی کشور قرار گرفته است. از جمله این گزارشها می‌توان از شاخص قیمت کالاها و وارداتی به ایران، طرح بررسی کرایه مسکن، طرح بررسی بودجه خانوار در مناطق شهری، طرح بررسی کارگاههای بزرگ صنعتی، طرح بررسی فعالیت‌های ساختمانی بخش خصوصی، طرح بررسی شاخصهای ماهانه اقتصادی و متجاوز از ۲۰ گزارش دیگر را نام برد که بطور مرتب منتشر میگردد. شرح تفصیلی گزارشهای مذکور به مقاله جداگانه‌ای نیاز دارد.

۸ - مرکز آمار ایران

طبق قانون مصوب سال ۱۳۴۴ شمسی مرکز آمار ایران جانشین اداره کل آمار عمومی گردید. از جمله وظائف مهمی که به عهده این مرکز گذارده شده، انجام دادن سرشماری‌های عمومی، آمارگیری نمونه‌ای و نامین نیازمندیهای آماری کشور است. بموجب قانون، سرشماری‌های نفوس در ایران هر ده سال یکبار انجام میشود. بدین جهت دومین سرشماری عمومی ایران در آبان ماه ۱۳۴۵ شمسی توسط مرکز آمار ایران انجام شد و بعد از ده سال سومین سرشماری عمومی نفوس و مسکن نیز در سال ۱۳۵۵ شمسی صورت پذیرفت. در سال ۱۳۶۵ شمسی چهارمین سرشماری عمومی ایران و اولین سرشماری در جمهوری اسلامی ایران نیز توسط این مرکز با موفقیت انجام گرفت. مرکز آمار ایران علاوه بر مسئولیت انجام دادن سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن در کشور مسئولیت تهیه آمارهای کشاورزی، صنعتی، خدماتی، بودجه خانوار و سایر آمارهای مفید را نیز بعهده دارد.

۹ - سازمان برنامه و بودجه

اولین بودجه ایران در سال ۱۲۸۹ شمسی به دوره دوم مجلس شورای ملی تقدیم گردید. در این بودجه علاوه بر درآمدهای نقدی، درآمدهای جنسی دولت نیز پیش‌بینی شده بود. پس از آن، بودجه کشور هر ساله به شکلی کاملاً "ابتدائی و ساده از طرف دولت تهیه و تنظیم می‌شد. قبل از تشکیل سازمان برنامه، وظیفه تهیه بودجه برعهده اداره کل بودجه وزارت دارائی بود و این شیوه تا سال ۱۳۴۴ ادامه داشت اما از این سال به بعد مسئولیت تهیه بودجه به دفتر مرکزی بودجه سازمان برنامه سپرده شد.

۱۰ - اداره حسابهای اقتصادی بانک مرکزی

در ایران برای نخستین بار دو نفر از کارشناسان خارجی در سالهای ۳۸-۱۳۳۷ شمسی تولید و مصرف ملی را محاسبه کردند. سپس دفتر آمار سازمان برنامه در سال ۱۳۴۱ تخمین درآمد ملی ایران را از راه تولید، برای سالهای ۴۱-۱۳۳۷ تهیه و منتشر نمود. پی‌گیری این محاسبه را اداره بررسیهای اقتصادی و بعداً "در سال ۱۳۵۲ اداره حسابهای اقتصادی بانک مرکزی برعهده گرفت و پس از آن محاسبه درآمد ملی ایران از طرف این اداره انجام و منتشر میشود.

منابع و مأخذ

- ۱ - آدمیت، فریدون: امیرکبیر و ایران، چاپ دوم، انتشارات امیرکبیر.
- ۲ - باستانی‌پاریزی، محمدابراهیم: سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران، صغیعی‌شاه ۱۳۴۸.
- ۳ - جمالزاده، سید محمد علی: گنج‌شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران، برلین، گاوپانی، ۱۳۳۵.
- ۴ - راوندی، مرتضی: تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا امروز، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۵ - عیسوی، چارلز: تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند.
- ۶ - فرشاد، مهدی: تاریخ علم در ایران، جلد ۱ و ۲، تهران انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶.
- ۷ - مازندرانی، وحید: اقتصاد ملی و سیاست اقتصادی ایران، انتشارات جعفری، ۱۳۱۶.
- ۸ - مزارعی، عدنان: تاریخ اقتصادی و اجتماعی ایران و ایرانیان از آغاز تا صفویه، تهران، ۱۳۴۸.

- ۹ - میرزا زمانی، محمدرضا؛ سالنامه کشور ایران، تهران، انتشارات تابان.
- ۱۰ - یکتائی، مجید؛ تاریخ دارائی ایران، تهران، موسسه علمی، ۱۳۳۵.
- ۱۱ - بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، اداره آمار اقتصادی؛ شاخص تجدید نظر شده هزینه زندگی در ایران (۱۳۳۸=۱۰۰)، تهران، خرداد ۱۳۴۶.
- ۱۲ - بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، اداره آمار اقتصادی؛ مجموعه طرحهای آماری، تهران، شهریور ۱۳۵۷.
- ۱۳ - بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، اداره آمار اقتصادی؛ نشریه تجدید نظر در شاخص بهای کالاها و خدمات مصرفی در مناطق شهری ایران (۱۳۵۳=۱۰۰)، تهران مهر ۱۳۵۷.
- ۱۴ - بانک ملی ایران؛ تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران ۱۳۳۷-۱۳۰۷، شهریور ۱۳۳۸.
- ۱۵ - سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران؛ سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان ۱۳۴۵، اسفند ۱۳۴۵.
- ۱۶ - سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران؛ سرشماری عمومی نفوس و مسکن آبان ۱۳۵۵، ۱۳۵۸.
- ۱۷ - سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران؛ بیان آماری تحولات اقتصادی و اجتماعی ایران، ۱۳۵۵.
- ۱۸ - شهرداری، دایره احصائیه؛ احصائیه شهر تهران از سنه ۱۳۰۴ الی ۱۳۰۸ شمسی، تهران، ۱۳۱۰.
- ۱۹ - موسسه حسابرسی سازمان صنایع ملی و سازمان برنامه، مرکز تحقیقات تخصصی حسابداری و حسابرسی؛ اقتصاد ایران (۱۳۴۹-۱۳۷۹)، چاپ پرچم، چاپ اول ۱۳۶۳.
- ۲۰ - وزارت اقتصاد، اداره کل آمار بازرگانی؛ سالنامه آمار بازرگانی خارجی ایران، ۱۳۹۳.
- ۲۱ - وزارت داخله، اداره احصائیه و سجل احوال؛ دستور احصاء، تهران، ۱۳۱۳.
- ۲۲ - وزارت کشور، اداره آمار عمومی؛ گزارش خلاصه سرشماری عمومی کشور در سال ۱۳۳۵، جلد اول و دوم، ۱۳۳۹ و ۱۳۴۰.